

Qasım bəy Zakirin farsca şeirləri

Rəqub Kərimov,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu.
E-mail: raqubkerimov@yandex.ru

XIX yüzillikdə Azərbaycanca, xüsusilə də Qarabağda fars dilində yazıb-yaratmağa ehtiyac yox idi. Ancaq buna baxmayaraq əksər şairlər əsərlərinin müəyyən hissəsini, bəzən isə yarısını fars dilində yazırdılar. Ham da bu dildə yazıb-yaratmağı şərtləndirən bir neçə səbəb var idi ki, ən başlıcası klassiklərimizin fars dilində yazmaq ənənəsinə sadiq qaldıqdan irəli gəlirdi. Bu ənənə XIX əsrin sonlarına, hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif şairlərin yaradıcılığında davam etdirilmişdir. Onlardan biri də Qasım bəy Zakir idi.

Digər müasirləri kimi ənənəyə sadiq qalan Zakirin farsca yazdığı şeirləri onun ümumi yaradıcılığının cüzi bir hissəsini təşkil edir. Belə müqəddir bir şairin farsca cəmi bir neçə şeir yazması bir daha təsdiq edir ki, artıq XIX əsrdə fars dilində şeir yazmaq zərurətdən deyil, həvə-həvəsə, istəkdən irəli gəlirdi. Görünür, Zakir də fars dilində şeir yazmaq istedadını nümayiş etdirmək məqsədilə bu nümunələri qələmə almışdır. Onun divanında farsca yazdığı iki müxəmməs, bir qəzal, üç qəsidə, iki tərəcibənd, rübəi şəklində yazılmış bir tapmacası, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mühafizə olunan B-3348/22369 şifrlı cügdə iki şeir parçası, B-5005/6630 şifrlı cügdə iki növhəsi, B-236/10536 şifrlı cügdə isə Böyük bəyə həsr etdiyi qırx səkkiz beytdən ibarət farsca həci verilmişdir. Bunlardan Zakirin irsi ilə bağlı bəzi məsələlər aydınlıq gətirmək üçün vərəq 57b və 58b-də biri farsca, digəri isə azərbaycanca yazılmış və Böyük bəy adlı şəxsə ünvanlanmış iki həci xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xatırladaq ki, Qasım bəy Zakirin külliyyatını tərtib edərək müqəddimə və şərhlər yazan mətnşünas-əlim Süleyman Rüstəmov onun Böyük bəyə həsr etdiyi azərbaycanca şeirini kitabın "Əlavələr" bölməsinə daxil etmiş və qərarını belə əsaslandırılmışdır: "Bu nəşrə daxil edilmiş şeirlərin az bir qisminin müəllifini aydınlaşdırmaq, daha doğrusu, həmin əsərlərin Zakirin olduğunu qətiyyətlə iddia etmək çətin olduğu üçün onları "Əlavələr" bölməsinə daxil etmişik. Bu əsərlərdən biri mövcud əlyazma və çap nüsxələrinin yalnız birində (1936-cı il nəşrində) təsadüf olunan "Hacı Böyük bəy" ünvanlı həci müasirdədir. Kitabın nəşri S.Mümtəzin yazdığı qeyddə (1, sah. 506) həmin əsərin heç bir yazılı mənbədə olmaması, ağırcaz-əğiz keçərək yaşaması haqqında məlumat verilir" (3, sah. 32-33).

İsgəndər bəyin qeyd etdiyimiz əsərinə (7, v. 57b-58b) həmin şeirin "Həci-Böyük bəy" adı ilə salınması və Böyük bəyin həci edildiyi həmm azərbaycanca, həm də farsca şeirlərin bir-birinin ardınca Zakirin digər şeirləri ilə bir yerdə verilməsi S.Mümtəzin söylədiklərini təsdiqləmək yanaşı, bir daha sübut edir ki, bu şeirlər Zakirin qələmə məxsusdur.

Q.Zakirin hərsi yeddi bənddən ibarət olan tərəcibəndinin hər

ikişi satirik məzmununda olub ona ən çox pislilik etmiş Şuşa şəhər polismeystri Tuxan-Mouravova və bir para dönük insanlara ünvanlanmışdır. O, yuxarı təşkilatlara yazdığı ərizə və məktublarında olduğu kimi, ayrı-ayrı şeirlərində də Tarخان Mouravovun ona qarşı etdiyi haqsızlıqları göstərmiş və satirik şeirlərində onu "nadan", "fəsad əhli", "lal ilə göy muncuğu (xərmöhərni) bir-birindən ayıra bilməyən", özünə zülmü peşə edən həyasız bir şaxs kimi səciyyələndirir.

Bir hiza edib külli Qarabağı mühəvval

Kim lal ilə xərmöhəraya bilməz vəra tövfiq (3, sah. 394).

Şair bu mövzuya həsr etdiyi farsca şeirlərində də Tarخان-Mouravovun eybəcər simasını açıb göstərir və onu dünyanın ən razil şəxsiyyəti kimi oxucuya təqdim edir.

Klassik qəsidələrdə olduğu kimi, hər iki əsər saqiyyə müraciətilə başlayır. Şair birinci bənddə saqিদən ona pıyalə gətirməsini tələb edir ki, içib öz kədərini söyləsin. Çünki qırmızı mey dardlı, qəmli insanları yerindən oynadır, rəqəsa gətirir. Kövsərdən təmənnəsi yoxdur, ona elə tanək suyu da kifayət edər. Çünki bu, yüzyaşlı qocaya da gənclik baxış edər:

(Eşü-ñuş dəmidir, saqi, şəfəq kimi şərab, qızıl çəm haradadır?! Bizim bidadımızı iki zalım, iki kafir, iki mürtəd fəraya verdi.

دو عیش و نوش است ساقی کجاست
به بد فاقا داد بیداد ما
دو ظلم دو کفار دورمودند
ز وی اینچنین ظلم بریا شود

Əzal gündən sonrakı günlərə qədər onların zatında (məzəmmət, qaxinc) vardır. Çünki yüz nütqədən əmələ gələndən həmişə zülm bərpə olar).

Şair ikinci bənddə gənclik illərində bəzi cavənlərin şərab içib özəlirini unudduqlarını və bu zaman lotuların onun başına pislilik açıqlarını eyməhlə söyləyir. Belə adamların adətində olduqları üçün vərdiş etdikləri bu pis adətdən uzaqlaşma bilmədiklərini təəssüflə qeyd edir və bundan sonra

بدین فعل مضموم دارد شتاب

امیروالیات ما دایما

(Bizim vilayətin amiri həmişə bu çirkin işə can atır)

– deməklə hədəfə aldığı şəxsi təqdim edir.

Şair üçüncü bənddə günahsız olduğu halda, ona bir zalımın zülm etdiyini və bu işdə bir neçə yaxınlarının da iştirakını, onların birlikdə cəhənnəm oduna atılacağını söyləyir və "Xayyat təbənin beyt qayğısı ilə onlara paltar tikəcəyini" vəd edir.

Şairin dördüncü bəndində Firidun, Cəmsid, Mənuçöhr, Təhmuras, Kayumars, Huşang, Fəramərz, Söhrab, İsfəndiyar kimi cəh-cəlal, var-dövlət sahiblərinin, Ərastun, Əflatun kimi hikmət sahiblərinin, Yamiq, Qeys, Fərhəd kimi aşıqların torpağın altında qərar tutmasını, Zöhhək, Həccək kimi zülmkarların məhv olduqlarını, özünün də onların ardınca gedəcəyini müxəttibinə işarə ilə xatırladır.

Bəşinci bəndin ümumi məzmunundan hiss olunur ki, vali şairi təhqir edərək qabaq-qanşar onu söymüşdür:

بشنام آنکو دهن بازکرد
میر بلاد مرا هر که گفت
بدانید بر حال خود شامل است
پدر دارد صن او باطل است
بزشتی نگیزند نام پدر
هر آنکی بحق پدر قابل است

(Ağzını söyləşlə açan kasın bilin ki, dedikləri özünə şamildir vilayət amiri mənə nə dedisə, onu atası zənn etdi – batildir.

Atalığ haqqına qail olan kas atanın adını söyləşlə (çirkinliklə) çəkməz).

Bəndin sonunda şair həcin yaxşı iş etmədiyini, lakin həyasız insanın buna layiqliyini söyləməklə özünə haqq qazandırır.

Tərəcibəndin altıncı bəndində şair iki rəhmsizənə ona zülm etdiyini söyləyir və Allahdan onlara cəza verməsini arzulayır. Bununla yanaşı, o, dar gündə dostunun dönük çıxdığını və ona kömək etmədiyini söyləyir.

امیدم آن بود وقت تعب
چو لغزید پایم همان دم رفیق
کند دسیگری شود رهمنما
بحلقوم من زود نهاده یا

(Elə ümid edirdim ki, azablı günlərdə alimdən tutub mənə yol göstərəcəkdir.

Elə ki ayağım sürüşdü, o dəm dostum tez ayağını mənim hülmə qumuma qoydu).

Fikrimizcə, şair bu sözləri uzun müddət yaxın dost və sırdaşı olan Cəfərqulu xan Nəva haqqında söyləmişdir. Çünki o, M.F.Axundzadəyə yazdığı mənzuməsində də bu məsələyə toxunur və orada konkret olaraq Cəfərqulu xanın ona kömək etmədiyini, vədlər verməklə kifayətləndiyini söyləyir (3, sah. 435).

Şairin yeddinci – sonuncu bəndində Zakir keçmişləri xatırlayır, fi-

ravan həyat sürdüyünü, heç kəsə kin-küdurətdə olmadığını, bütün qohumları və yaxınlarının əmin-amanlığında yaşadığını, kənd əhlinin həmişinin ona təbə olduğunu, "əvvəlki jurnalda adına xilaf bir şeir yazılmadığını" qeyd etməklə yanaşı, övladlarının birinin düşüncəsizliyi ucubətindən biabır olduğunu söyləyir:

نهایت ز اولاد بیغمز من
از انرو شدم متهم در جهان
یکی ناقص العقل سرسام بود
امیر ولایت نه اسلام بود
مرا کرد بدنام زیرا که خود
میان بزرگان بدنام بود

(Nəhayət, mənim beynisiz övladından biri nəqis ağıllı, sarsamı idi.

Onun üzündən dünyada müttahim oldum. Vilayətin amiri islam deyildi.

O mənə bədnam etdi, çünki böyükələr arasında özü bədnam idi).

Şair burada qardaşı oğlu Behbudun törətdiyi əməllərə işarə vurur və bununla yanaşı, Tarخانovun özünün böyükələr arasında bədnam olduğuna görə onu da bədnam etmək üçün cəhd göstərdiyini vurğulayır.

Zakirin Tarخانova ünvanladığı ikinci tərəcibəndin "tuf" rədifli IV bəndi hələ onun sağlığında Şuşada geniş yayılmış və demək olar ki, dillər əzbəri olmuşdur. Sonralar onun davamçıları bu rədifdən istifadə edərək zakirəna şeirlər yazmışlar. Bu şeirində şair təkca düşmən münasibətində olduğu Tarخانovu deyil, ayrı-ayrı beytlərdə rəhbər şəxsləri, "böyükləri", "əmirləri" də hədəf seçmişdir:

بزرگی که بستم پدینه لعن
اگر هم جلان است ظرختان
امیری که باند جفاکار تف
بر آن قوم ناجس و مردار تف

(Sitəmi özünə peşə edən böyüya (vəzifəli şəxsə) lanət. Cafanı özünə peşə edən amirə tuf!

Əgər Tarخانyanlar belə isə, o nacins, mürdar qövma (zümərə) tuf!).

Zakir anadilli satiralarında olduğu kimi, farsdilli şeirlərində də vəzifəsindən, mövqeyindən asılı olmayaraq tənqid etdiyi şəxslərin adını açıq göstərməkdən çəkinmir, onların təmsalında ölənə çəpib-talayan əzgin məmurları rüsvay-i cəhan edirdi. Bu mənada Zakir irsinin görkəmli tədqiqatçısı Kamran Məmmədovun söylədiyi: "Şairin yerli çar hakimləri (Tarخان-Mouravov, Xəndamirov və b.) haqqında yazdığı satiralar bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, bunlar konkretlikdən çıxıb ümumi mənə kəsb edir, tipik şəraitin tipik lövhələri kimi nəzarətimizdə canlanır" (4, sah. 84) və "Adətən, həvclərdə geniş lövhələr olur, şəxsi münasibətlərdən doğan narazılıq qərəzli bir dillə söylənir. Lakin Zakirin həvclərini sırf həci kimi başa düşmək səhv olardı. Onun həvcləri satiraya daha yaxın olmaqla bərabər, konkret bir şəxsi

bazaməlakə kifayətlənmir, həm də ictimai həyatın yaranlarını açır "4, s. 98) – kəlamlarının zərgər dəqiqliyi ilə yerində və məqamında söyləndiyini biz də təqdir edirik.

Zakirin "Divan"ında oğlunun ölümü münasibətilə farsca yazdığı bir mədəyi-tarix də var (2, sah. 247). "Divan"da həmin şeir "Tərix vəfat Özlən" ("Özün övladın vəfat tarixi") başlığı altında verilib. S.Mümtazın tərtib etdiyi kitabda "Abbasi mədəyi-tarixi" kimi verilib (1, sah. 264). Zakirin ölan oğlunun adının Abbas olduğunu qeyd edən S.Mümtaz bunu hansı mənbədən götürdüyünü bildirmir. Araşdırmalar göstərir ki, Zakirin ailə qurduğu üç qəndindən yeddi oğlu (Əli bəy, Ağə bəy, Nəcəfqulu bəy, Sadiq bəy, Səfərəli bəy, Səhliyalı bəy, Salah bəy) və bir qızı (Nanaş xanım) dünyaya gəlmişdir ki, onların içində Abbas adına rast gəlmirik. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, onun övladlarından ikisi hələ körpə ikən, biri isə yetkinlik yaşında dünyasını dəyişmişdir. Kamran Məmmədov bu məsələ ilə bağlı yazır: "1829-cu ildə (1245 hicri) şairin çox sevdiyi oğlu vəfat edir. Oğlunun vaxtsız ölümü Zakirin dərindən kədərlandırır və o bu münasibətlə "Öziz oğlunun vəfatı tarixi" adlı fars dilində bir şeir də yazır" (4, sah. 16).

S.Mümtazın istifadə etdiyi mənbəni, eləcə də Zakirin mədəyi-tarixdə konkret ad göstərməməsi bu məsələni dəqiqləşdirməkdə çətinlik yaradır.

Şair təziyanməsinə son dərəcə təsirli, ürək parçalayan hisslərlə qələmə almışdır. O, sabirli, dözümlü olmağın vacibliyini bilir, lakin dərdin ağırlığına dözmə bilmədiyini də etiraf edir:

ز شور و آه و فغانم مرج ای یاران / خوشست صبر و شکیبا ولیک توام.

(Ahü-fəğanımın çoxluğundan inciməyin, dostlar, sabr və dözümlü yaxşıdır, lakin bunu bacarmıram).

Zakir bu şeirində də yenilik edərək oğlunun ölüm tarixini anənəvi əbcadla deyil, rəqəmli tarixlə vermişdir.

Q.Zakirin farsca yazdığı şeirlərdən biri də Xindiristan kəndinin təlan olunması münasibətilə qələmə alınmışdır. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu şeirində şair ölkədə qanunların işləmədiyini, zülmün baş alıb getdiyini qəzəbli bir dillə qələmə alır, "vay o ölkənin halına ki, əmiri təhrikçidir" – deyərək nicat yolunu müqəddəslərin köməyində axtarır:

بخت بد اهل سخن چين بزرگان بپرهم / سخت در مآذده ام يا غي وقتي مدد است

(Bəxt piş, camaat sözəzdərirən, böyüklər rəhimsiz, Darda qalmışam, ya Əli, mədad vaxtdır!).

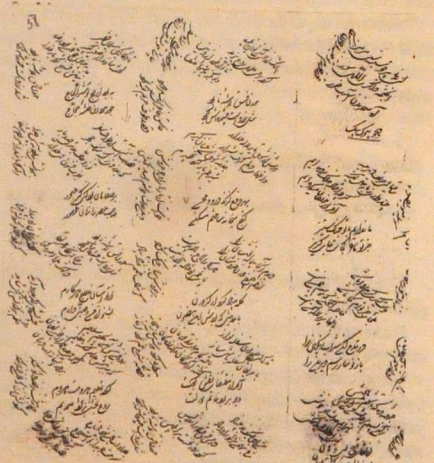
Şair ona zülm edənlərin nətəmizliyini, insafsızlığını söyləyir, hər şey kimi zülmün də müəyyən bir hədudə olduğunu ürək ağrısı ilə qələmə alır.

ظلم تو در حق من از حد انداز و گشت / آخر ای ظالم لایک، بھر ظلم حد است

(Mənim bəramda etdiyən zülm andazını aşdı. Axı, ey nətəmiz zalım, hər zülmün də bir həddi var).

بدره سابقا ساقی آتشین / بایستد که در هر نامی درم بدهست فرزند
 مراد غلظت برهن آورد / مرا غلظت خود در دهنم غلظت
 به کاشتر گفتا ندرایم هیچ / گفتیست کند آسب نام همان
 جوانی دهر پیوسته ساد / پیشینه با بردهمونی از همان
 کشد بر غم نفس غم روز / کشد همسر را سپهر باری
 ام عیش و نوش است سحر که است / شتر است سخن که جام درین
 به آه و فغان دل به آه / و ظلم و کفر هر دو درین
 که ختم هست بر آتش نرفتن / ز روزی زاری تا بجز درین
 بهر ستم رویان و دست نیاب / مرا غلظت ز صد لفظ بیادند
 کشد بر غم چند بجز خند / زور از غلظت ظلم بر آه
 باشد براد موجودی نرفتن / شکر است نیش نام شکر است
 بخت بد اهل سخن چين بزرگان / بخت بد اهل سخن چين بزرگان
 بهر معقولی نامان نمانند / به معقولی نامان نمانند

Zakirin farsca lərcibəndi

Həcvi-Böyük bəy

Qasım bəy Zakirin fars dilində yazdığı daha iki şeir nümunəsində B-3348/22369 şifrli cümlədə təsadüf etdik. Bunlardan biri rübəyi, digəri isə badahətan düyldə söylənmiş şeir parçasıdır (5, v. 6a). Bu nümunədən görünür ki, yüksək şairlik istedadı olan Qasım bəy Zakirin fars dilində də badahətan şeir demək məharəti varmış. Onun farsdillilə şeirlərində də həyatda gördüyü, şahidi olduğu, müşahidə etdiyi real hadisələrin təsviri əsas yer tutur. Bu xüsusiyyət onun əsərlərini daha canlı, oxunaqlı və yaddaqalan edir.

Zakirin yaradıcılığında dini mövzuda yazdığı şeirlər də müəyyən yer tutur. Bu gün əlimizdə şairin dini mövzuda yazdığı 16 şeiri vardır ki, onlardan 13-ü azərbaycanca, 3-ü isə farscadır. Farsca yazdığı şeirlərdən biri şairin "Divan"ında (2, s. 301), digər ikisi isə AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mühafizə olunan B-5005/6630 şifrli cümlədə (6, v. 10b və 30a) gəlib biza çatmışdır. Bu şeirlər özünün orijinallığı, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. Şiə tarixinə mənsub olan digər şairlər kimi o da birinci növbədə dini mövzuda yazdığı şeirlərində Həzrət Əli, Əhli-beytin və xüsusilə də Kərbəla müsibətinin baş qəhrəmanı İmam Hüseynin başına gətirilən müsibətləri yanıqlı lirik bir dillə təsvir etmişdir. Şeirlərdən ikisi Həzrət Əliyə, biri isə Kərbəla sultanı Hüseynə həsr edilmişdir. Kərbəla hadisəsi ilə bağlı ayrı-ayrı məqamları böyük ustalıqla təsvir edən şair dramatik səhnələr yaratmaqla oxucusunun hisslərini ehtizaza gətirir, onda din yolunda şahid olan insanlara qarşı rəğbət, düşmənlərə qarşı dərin nifrət hissi oyatmağa nail olur, haqqa, adalətə, sevdiyi insana məhəbbət hissi aşılayır və bunlarla da vətən, xalq yolunda ölümə belə hazır olmaq kimi müqəddəs bir əmələ yönəldir.

Nəticə olaraq qeyd edirik ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın banisi kimi şərəfli yer tutan Qasım bəy Zakir anadillilə şeirlərində olduğu kimi, fars dilində yazdığı şeirlərində də özünü müqəddir şair kimi təsdiqləmişdir. ♦

Ədəbiyyat

1. S. Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı. Qasım bəy Zakir. "Kommunist" Bakı – 1925.
2. AMEA. ƏYI F-2 s.v.418.
3. Z.Qasım bəy. Əsərləri. "EA". Bakı – 1964.
4. K.Məmmədov. Qasım bəy Zakir. "EA". Bakı – 1957.
5. AMEA. ƏYI, B-3348/32369.
6. AMEA. ƏYI, B-5005/6630.
7. AMEA. ƏYI, B-236/10536.

Резюме

Стихи классика Азербайджанской поэзии Касум-бека Закира, которые были написаны по-персидски, до сих пор, не были исследованы надлежащим образом. Принявший этот факт во внимание, автор впервые подверг научному исследованию "персидские" стихи поэта, которые составляют незначительную часть его творчества, также высказал мнение о "персидской" поэзии поэта и определил его творческое направление. Статья была написана на основе изучения первоисточников. Использованные автором стихи на персидском языке, впервые представляются широкой литературной общестственности.

Ключевые слова: Закир, Маураов, Мумтаз, памфлет, тарднбэнд.

Summary

Poems of classical Azerbaijani poet Gasim bey Zakir, which were written in Persian, so far, have not been investigated adequately. Take this fact into account, the author the first subjected to scientific investigation Persian poems of the poet, who constitute a small part of his creation, also expressed an opinion on Persian poetry of poet and defined his creative direction. The article was written based on original sources. The poems in Persian language which was used by author, for the first time presented to the literary community.

Key words: Zakir, Mauravov, Mumtaz, lampoon, tarciband